

УДК: 811.161.2:336.221 „13/14”

ПОДАТКОВІ НАЙМЕНУВАННЯ В СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XV СТ. (НАЗВИ ЗАГАЛЬНИХ ПОДАТКІВ ТА ЗБОРІВ)

Рибак К. Б.

Запорізький національний університет

Досліджено найменування податкової сфери (назви загальних податків та зборів з населення) у ранній середньоукраїнській мові XIV–XV ст. Виявлено вплив суспільно-політичних процесів на склад тематичних груп податкових найменувань. Проаналізовано їхнє формування та подано результати аналізу структурно-семантичних особливостей найменувань зазначеної групи слів.

Ключові слова: податкові найменування, назви податкових зборів, форманти, деривати.

Rybak K. B. Nominations of taxes in the Middle-Ukrainian language of the XIV–XV centuries (general tax-related nominations, tax gathering related nominations). The article is devoted to the nominations of tax sphere in the Middle-Ukrainian language (XIV–XV centuries). The history of certain nominations is described in the research of P. Bilousenko, L. Boyko, T. Krehno, V. Nimchuk, T. Tsybal, F. Yaroshenko, V. V. Pavlenko, V. L. Pavlenko, etc. But there is still a number of unresolved questions about the formation history of the nominations of the tax sphere in general. The article gives a detailed analysis of words that indicate the nominations of the taxation process from collection of actual material from historical dictionaries, charters and other sources of the fourteenth and fifteenth centuries. Specificity addresses the question how each nomination is formed, from the words which it originates and what it means. Special attention is drawn to the origin of the words and their lexical meaning. The article highlights the interdependence of socio-political processes and the development of the Middle Ukrainian language.

The study describes a lexical and semantic group in the texts of the XIV–XV centuries which covers the types of compulsory collection of subjects of taxation from the population to the state treasury. The derivation of taxes nominations has a tendency to preserve the old lexical fund but borrowings are not excluded. The results of the research allow to state the systematic organization of the subject group «the nominations of taxes» and their lexical word-formation heterogeneity. Other types of taxes nominations which are accumulating in the memos of the specified period, require complex analysis and represent further research aspects. The paper uses: descriptive method (acceptance of classification and systematization); comparative study; comparative-historical method (reception of chronology, reception of cultural-historical interpretation).

Key words: tax-related nominations, tax gathering related nominations, formants, derivative.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. На склад лексико-семантичної групи «податкові найменування» у період XIV–XV ст. впливають суспільно-політичні процеси, котрі відбуваються на теренах, де поширена середньоукраїнська мова. У цей час більшість українських земель перебуває під владою іноземних держав, що позначилося на змісті податкової системи та мовних реаліях, що її відображають.

З першої половини XIV ст. землі України перебувають у складі Великого Князівства Литовського, де «зберігалася податкова система періоду Київської Русі та діяли закони «Руської правди» аж до другої половини XVI ст., коли ці землі після Люблінської унії Литви з Польщею 1569 р. увійшли до складу Речі Посполитої» [14, 83]. Тому податкові найменування у середньоукраїнській мові XIV–XV ст. за своєю структурою, походженням і територіальним поширенням представлені строкатим складом. Їхній комплексний аналіз сприятиме розумінню динаміки функціонування найменувань податкової сфери в історії української мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історію податків Литовсько-Польської доби (початок XIV – початок XVI ст.) в Україні у зв'язку з процесами державотворення розкрито в праці Ф. Ярошенка, В. В. Павленка, В. Л. Павленка [14, 78–83], лексику на означення митних зборів і податків у тор-

говельних актах Волині й Наддніпрянщини XIV – середини XVII століття досліджено Л. Бойко [2, 3], історію лексико-семантичної групи «плати – податки – повинності» в українській мові XV–XVIII ст. проаналізовано Т. Крехно [6], еволюцію поняття “податок” розкрито Т. Цимбал [12], структуру, функціонування та формування української термінології податкової сфери досліджено О. Чорною [13].

Окремі податкові найменування проаналізовано в роботах [1; 4; 5; 7; 9; 10], що розкривають різні площини вивчення тих чи інших лінгвістичних явищ на прикладах зазначеної лексичної групи слів. Однак залишається низка нерозв'язаних питань, пов'язаних із потребою виділити й описати історію формування податкових найменувань у ранній середньоукраїнській мові XIV–XV ст., оскільки опис функціонування окремої лексико-семантичної групи на певному етапі розвитку є важливим завданням історичної лексикології та сприятиме вивченню мовної системи в цілому.

Формулювання мети і завдань статті. Мета дослідження – здійснити всебічний опис податкових найменувань у ранній середньоукраїнській мові XIV–XV ст. у зв'язку із суспільно-економічними та історичними впливами на розвиток лексико-семантичної системи в цілому. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) з'ясувати лінгвальну природу найменувань подат-

кової сфери; 2) виявити склад лексико-семантичної групи «податкові найменування»; 3) дослідити історію формування та семантику вказаної групи слів; 4) окреслити місце й роль податкових найменувань у лексичній системі української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для аналізу певної групи слів «у сучасній лінгвістичній практиці конкретних лексико-семантичних описів активно застосовується теорія тематичних і лексико-семантичних груп» [8, 2]. Очевидно, саме такий підхід дає змогу не лише розкрити значення конкретної лексичної групи, але й проаналізувати особливості її формування.

Лексику податкової сфери представлено назвами податків та зборів (грошові й натуральні збори; податки від загального прибутку в селянському господарстві; судові збори; податки за виконання певних послуг; податки, пов'язані з поселенням; митний збір), найменуваннями учасників процесу оподаткування, місць збору податків, найменуваннями грамот тощо.

Загальні податки з населення – ті найменування, що вказують на види обов'язкового збору, які сплачуються платниками податків на користь держави із чітко визначеною системністю та регульованим процесом оподаткування.

1.1. Грошові й натуральні збори з платників – група лексем, що позначає назви податкової сфери, які вказують на спосіб сплати грошима, або їхня назва мотивується відповідним видом господарського майна, яке збирали як податок.

Найменування **яловица** (1349 Розов 4) 'вид феодальної повинності', вжито в дарованій грамоті польського короля Казимира: *не надобѣ ни вонна ни яловицѣ платити а и поѣздъництва*; пор. прасл. (*j*) *alovъ* 'безплідний', похідне від *jaľъ* та споріднене із лтс. *ālava* 'ялівка' (ЕСУМ VI, 544–545) та д.-р.-укр. *яловъ* 'безплідний', очевидно, назва мотивується об'єктом сплати податку, котрий платили «з 25 пар волів – ялова корова, кабан, чотири вівці, кадь меду і півбочки соленої риби» [14, 91]. У грамоті короля Казимира також виявлено й інший різновид зборів – **поѣздъничество** (1349 Розов 4) 'вид податку, повинність перевозити продукти княжого господарства і давати підводи для перевезення княжих урядників', пов'язане із д.-р.-укр. *поѣздъ* (1137 Ср II, 1338) 'об'їзд для збору податків'.

До цієї ж групи також належить номен **дань** (1375 П 50) 'податок': *землане. имуть давати. дань. оу татары; дань* (XV Пов 98), пор. прасл. **danъ* (ЕССЯ IV, 188) та д.-р.-укр. *дань* (1130 СДЯ II, 426–427) 'податок'. Зафіксовано ряд інших давніх однокореневих найменувань із подібним значенням, зокрема: **даніе** (1403 ССУМ I, 279), **данина** (1322 П 22; 1444 АрхЮЗР I/VI 8; 1495 УГ, 54), **данье** (XV Тимч I, 664–665). У джерелах XIV–XV ст. зафіксовані субстантивно-ад'єктивні словосполучення **даны медовіе** (1301 П 14), **дани медовоє** (1478 УГ 68), **дань медам** (1499 УГ 31) 'медова данина', тобто об'єктом сплати був мед. Назва **дань серебрянаа** (1387 П 76), очевидно, пов'язана із срібними виробами чи монетами, якими сплачували податок.

На позначення грошового податку вживається номен **платъ** (1378 ССУМ II, 151) 'грошова данина,

грошовий податок', можливо, слово утворене лексико-семантичним способом від *плат* (Ф III, 274) 'шматки тканини', які використовувались як засіб платежу, проте М. Фас мер подає ще значення *плата* (Ф III, 274–275), вказуючи на спорідненість *платъ* та *плата*, дотримуючи думки, що останнє походить від *платъ*, частина дослідників схильна вважати, що слово співвідносне з *платити* [7, 159]; пор. прасл. *platъ* 'частина, шматок' та *plata* 'ціна, плата'. Протягом XV ст. документуються і **поплатокъ** (1408 АрхЮЗР I, 6), утворене суфіксальним способом від *поплатити* (ССУМ II, 195), інші похідні: **оплатъ** (1421 Cost. I, 142) та **поплатъ** (1450 ССУМ II, 195), а також **плата** (1487 ССУМ II, 150–151) з афіксом *-а*.

Найменування **подимье** (1386–1418 Розов 35) 'одиниця оподаткування' утворене конфіксальним способом від *дим* (ЕІУ II, 384) 'господарство широкої нерозділеної або окремої малої родини, яке охоплювало двір, будинок, господарські будівлі, а також орні землі та угіддя й платило данину «від диму» тощо'. Відзначається тенденція «до зростання кількості односімейних *димів* в Україні. Податок, який збирався з *диму*, називався *подимщиною*, або *подимним*» [Там само]. Саме слово **дымь** (1444 АрхЮЗР I, 17) теж вживається зі значенням 'одиниця оподаткування'. Згодом зафіксовані й варіанти **подымьщина** (бл. 1471 ССУМ II, 171), **подымщина** (1468 АЛМ II, 15) 'вид податку від двору як господарської одиниці оподаткування', які утворені від *дымь* за допомогою конфікса *по-...-щина*. Синонімом до слова *дымь* вживаються назви **дворь** (**дворь**, **двор**) (1411 ССУМ I, 289–290) 'господарство селянської сім'ї, що було одиницею оподаткування'.

Назва **повинность** (1389 ССУМ II, 159–160) 'грошова данина господареві-землевласнику з його орних земель, які обробляли вільні селянини-данники', очевидно, походить від *повинен* у значенні 'зобов'язаний' і утворена суфіксальним способом. Однокореневе слово **вина** (1439 Cost. II, 712; ЕСУМ I, 376–377) 'повинність' вживається в значенні податкового зобов'язання.

Певні податки етимологічно пов'язані із процесом віддавання чого-небудь: номен **податокъ** (1389 П 102) 'грошові й натуральні збори з тяглих людей' співвідносне з *подати* (ССУМ II, 163) із суфіксом *-окъ*, пор. прасл. **datъkъ* (ЕССЯ IV, 196) та д.-р.-укр. *подать* (XIII–XIV СДЯ VI, 515); **подать** (1492 AS III, 23) 'грошові й натуральні збори з тяглих людей' утворене від *подати*; найменування **дача** (XV СГЧА 20 а) 'данина', згідно з М. Фасмером (Ф I, 486), 'принесення в дар' є суфіксальним утворенням від *дати*. Зафіксований дериват **подачка** (1489 ССУМ II, 163) 'натуральна данина' із суфіксом *-ка*.

Назви, пов'язані із процесом збирання: **поборь** (1301 П 12; 1443–1446 Розов 147) 'грошова данина' співвідносне з *побрати* (XV ССУМ II, 157) 'заволодіти чимось, забрати, взяти'; найменування успадковане з д.-р.-укр. дериват **поборь** (1288 Ср II, 987). Також документується однокореневе похідне **выборь** (XVIII Тимч I, 371) 'податок', співвідносне з *выбрати*.

У середньоукраїнській мові зафіксовано найменування **полюдис** / **полюдьс** (1401 ССУМ II, 189)

та **полюдче** (бл. 1471 ССУМ II, 189) ‘вид натуральної данини старостам або намісникам-державцям’, успадковані з давньоруськоукраїнської, пор. **полюдие** (1130 СлРЯ XVI, 288), пов’язане із висловом *по людьхъ* (Ф III, 321–322).

Найменування **оброкъ** (1411 ССУМ II, 70) ‘натуральна або грошова данина феодалові’ постало від *ректи* за допомогою конфікса *об-...-ъ* (див. ЕСУМ IV, 143; Ф III, 108). У тому ж значенні вживається дериват **врокъ** (бл. 1471 ССУМ I, 200), утворене від *ректи* конфіксальним способом. Задокументоване також субстантивно-ад’єктивне словосполучення **врочнии гроши** (бл. 1471 ССУМ I, 200) ‘феодална грошова повинність’.

Давня назва **десятина** (Ізб 1076, 143–143 об. 387–388) ‘вид податку, десята частина чогось’ продовжує функціонувати і в середньоукраїнській мові у варіантах: **десѣтина** (1301 П 13), **десѣтина** (1431 Cost. II, 325), **десѣтина** (1458 УГ 109), **десѣтина** (XV Пов 53), **длѣсѣтина** (XV ССУМ I, 342) ‘данина господарю Молдавського князівства, церковна десятина’, десята частина доходу, віддавана на користь церкви і духовництва; податок у розмірі десятої частини доходу’. Назви також мотивуються не лише розміром, але й періодичністю їх збирання: у XV ст. зафіксоване найменування щомісячного податку **мѣсѣчина** (1425 СУМ IV, 754) ‘натуральна плата продуктами і одягом за місяць, що видавалась поміщиком кріпакові, який не мав власної землі й працював на полях поміщика’, лексема відіменниково походження.

Ряд найменувань податкової сфери отримали назви від предметів чи назв дій, які виконувались ними у процесі оподаткування, наприклад: **коса** (1301 П 12; 1443–1446 Розов 147) ‘вид феодалної повинності, назва якої мотивується різновидом знаряддя, яким її виконували’; найменування **подвода** (1444 Cost. II, 207) ‘рід повинності, обов’язок тяглих людей давати підводу на вимогу правителя або феодала-землевласника’, співвідносне з *водити*, утворене за допомогою конфікса *подъ-...-а*, слово часто вживається із дієсловами: **у подводахъ хоживати / водити подводу** (1444 ССУМ II, 163) у тому ж значенні; **топоръ** (бл. 1471 П 438) ‘феодална повинність селян’ вживається на позначення податку за видом знаряддя, котрим виконувалась така повинність; **повозъ** (1497 ССУМ II, 160) ‘повинність доставляти натуральну данину у двір феодала’, успадковане із джерел попереднього періоду, пор. д.-р.-укр. **повозъ** (1118/1377 ПВЛ 84), похідне утворення від *повезти*; **верховищина** (1495 Тимч I, 219) ‘податок від дому’, дослідники вказують на такі дефініції: ‘міський податок з городів; митний збір за право торгівлі городинною’ [11, 358]. Назва **верховищина** (АЛІМ I / 2 111) використовувалась також для позначення ‘мита із зернового хліба, який привозили на торги’. Очевидно, податок міг стягуватись з частини, що виходила за межі певної ємності, вершок, який відсипали.

До грошових та натуральних зборів з платників також належать найменування **стратба** (1444 АрхЮЗР I/VI, 8) ‘вид феодалної повинності’ з не зовсім зрозумілою словотвірною структурою,

можливо, це віддієслівний іменник від *стратити, истратить* (ССУМ II, 393) ‘втрапити, розтрати’ із суфіксом *-б(а)*; **тивоунъщина** (бл. 1471 ССУМ II, 430) ‘данина, яка стягувалася на користь тивуна, службової особи у Великому князівстві Литовському’, а також **есаць** (1484 ССУМ I, 349) ‘податок натурою’, запозичення з тур. *jasaq* ‘данина, податок’ та ін.

1.2. Податки від загального прибутку в селянському господарстві – група слів, що вказують на ті назви видів податків та зборів, які вимушені були платити селяни із власного доходу в господарстві. Наприклад, попри існування назви **коуна / кзна** (1301 П 10) ‘грошова одиниця’, у джерелах на позначення податку зафіксовані найменування **коуница** (1322 АрхЮЗР I/VI, 3), **куница** (1460 УГ 113), які вважають похідними від хутра куниці. Існує й інший погляд на їхнє походження: від араб. *قنوق* *куна* ‘ікона, образ’, тобто назва мотивується зображенням божеств на монеті, пор. рос. *икуня* (СлРЯ VI, 223) ‘ікона, зображення’ як еквівалент слова *ікона*. Найменування **лисица** (1378 Розов 26) ‘шкурка лисиці як товар і рід податку’ утворене від *лиса* із суфіксом *-иця*, пор. прасл. **lisica* та д.-р.-укр. **лисица** (XIII – XIV СДЯ IV, 404). Згодом зафіксоване й найменування податку за іншим видом тварин – **ласица** (XV ССУМ I, 539) ‘шкурка ласиці як товар і рід податі’.

Назви натуральної данини утворилися від найменувань розміру продукту, яким сплачували податок, а також його видом, наприклад: **плечковое** (1389 ССУМ II, 153) ‘натуральна данина м’ясом, яку сплачували різники’, де об’єкт сплати податку – шматок м’яса певної величини за торгівлю ним. Очевидно, етимологія пов’язана із *плечко* (СУМ IV, 442) ‘лопатка (у забитих тварин)’, яку, можливо, і віддавали як податок. Найменування **илишь** (1444 Cost. II, 207; ССУМ I, 431) ‘данина зерном’ запозичене із молд., мад. *Élés* з не зовсім зрозумілою етимологією. **Дяколь** (XV Тимч I, 866) ‘данина збіжжям’, **дякло** (1444 МатТимч I, 241; 1495 ССУМ I, 342) ‘податок натурою від урожаю і загального прибутку в селянському господарстві, крім худоби’, М. Фасмер подає різні думки вчених щодо етимології найменування, серед них: із лит. **dėklas* від **dėklē* ‘оподаткування, податок’ чи із лит. *dioklė* ‘податок’ від *dioti* ‘дати’ (Ф I, 561). Для позначення поняття збору з жита задокументовано найменування **житищина** (1444 МатТимч I, 253) ‘податок від збіжжя’ (*жито* > *житищина*). Назва **горщина** (1453 Cost. II, 492) ‘данина від свиней’: *да не даду(т) да(н)...* *ни горщину о(т) свини да не дадоу(т)*. Можливо, назва мотивується розміром податку й етимологічно пов’язане із *пригорща* (СУМ VII, 598) ‘кількість чого-небудь, що вміщається між обома напівзігнутими й складеними кистями’, тобто шматок свинини, що вміщається на обох кистях рук, який сплачували як податок, або ж найменування пов’язане із *горсть* (ЕСУМ I, 572) ‘жменя’. Найменування **болкоуновщина** (бл. 1471 ССУМ I, 110) / **болкуновщина** (1471 Тимч I, 120) ‘данина від бовкуна (вола)’ пов’язане із об’єктом повинності – бовкуном, за утримування якого селяни мали сплачувати податок.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського побутувала так звана **волощина** (1487 ССУМ I, 190; ЕІУ VIII, 284) 'назва податку від волового плуга', яка збиралася від наявності та кількості робочої худоби ("від волів"), а її розмір міг коливатися від кількох грошей до однієї копи (ціна одного вола становила 2-4 копи грошей). Назви **померноє** (1489 УГ 47), **померное** (1496 АЛРГ 71) 'торговий податок, який стягали при перемірюванні зерна та інших товарів' мотивуються способом отримання податку – мірою. Найменування земельного податку **посощина** (1499 ССУМ II, 204) співвідносне із **соха** (ЕСУМ V, 362) 'одиниця вимірювання землі', пор. **посошьнии** (1285–1291 СДЯ VII, 275) тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Отже, податкові найменування в середньоукраїнській мові кін. XIV–XV ст. тісно пов'язані із реаліями суспільно-економічного життя українців. На формуванні назв позначились зовнішні чинники: відсутність державності протягом кількох століть, перебування під чужими економічними та політичними впливами. Для історично сформованої системи слів «податкові найме-

нування» характерне багатство семантики та активність вживання.

В опрацьованих джерелах виявлено найменування податкової сфери відповідно до функції в процесі оподаткування: назви грошових і натуральних зборів із платників та найменування податків від загального прибутку в селянському господарстві. У функціонуванні податкових найменувань спостерігається тенденція до збереження давнього лексичного фонду, проте не виключене використання запозичень.

Результати дослідження дають змогу стверджувати про системну організованість тематичної групи «податкові найменування» та її лексико-словотвірну неоднорідність. У пам'ятках вказаного періоду задокументовані інші види податкових найменувань, зокрема: судові збори, податки за виконання певних послуг, податки, пов'язані зі вступом чи виходом із певної території чи населеного пункту, митні збори, найменування суб'єктів процесу оподаткування, назви місць збору податків, найменування грамот та прав, які засвідчують статус суб'єктів оподаткування та ін., що потребують комплексного аналізу і складають подальші перспективи досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя – Ялта – Київ : ЛППС, 2009. – 251 с.
2. Бойко Л. П. Лексика на означення митних зборів і податків у торговельних актах Волині й Наддніпрянщини XIV – середини XVII століття / Л. П. Бойко // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – 2012. – № 1. – С. 67–72.
3. Бойко Л. П. Торговельна лексика запорозького козацького вжитку : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. П. Бойко. – Дніпропетровськ, 1997. – 18 с.
4. Історія української мови : Лексика і фразеологія / В. М. Русанівський, В. О. Винник, В. Й. Горобець та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.
5. Керницький І. М. Судово-адміністративна і суспільно-економічна лексика "Війтівських книг" "XVI–XVII ст. с. Одрехови, кол. Солоцького повіту на Лемківщині / І. М. Керницький // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1964. – Т. 6. – С. 91–108.
6. Крехно Т. І. Історія лексико-семантичної групи "плати – податки – повинності" в українській мові XV–XVIII століть (на матеріалах українських пам'яток) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. І. Крехно. – Харків, 2005. – 19 с.
7. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стівбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛППС» ЛТД, 2010. – 480 с.
8. П'яст Н. Й. Формування тематичної групи «назви посуду» в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Й. П'яст. – К., 2003. – 19 с.
9. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / [відп. ред. Л. С. Паламарчук]. – К. : Наук. думка, 1991. – 249 с.
10. Поляков Б. Розвиток податкової системи України / Б. Поляков // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 12. – С. 135–136.
11. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; редкол.: М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – 408 с.
12. Цимбал Т. Я. Еволюція поняття «податок» / Т. Я. Цимбал // Науковий вісник Національної академії ДПС України. – Ірпінь, 2004. – № 2 (24). – С. 141–145.
13. Чорна О. В. Українська термінологія податкової сфери : структура, функціонування, формування : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Чорна. – К., 2009. – 18 с.
14. Ярошенко Ф. О. Історія податків та оподаткування в Україні / Ф. О. Ярошенко, В. В. Павленко, В. П. Павленко. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. – 416 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Скорочення назв мов і говорів: **араб.** – арабська; **д.-р.-укр.** – давньорусько-українська; **лит.** – литовська; **лтс.** – латиська; **мад.** – мадярська; **молд.** – молдавська; **прасл.** – праслов'янська; **рос.** – російська; **тур.** – турецька. Інші скорочення: **бл.** – близько; **див.** – дивіться; **пор.** – порівняйте; **ст.** – століття; **та ін.** – та інші; **р.** – рік.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- АЛМ** – Акты литовской метрики. Собраны заслуженным профессором Императорского Варшавского университета Ф. И. Леонтовичем. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1896. – Вып. 1,2.
- АЛРГ** – Акты Литовско-Русского государства, изданные М. В. Довнар-Залольским. Москва: Университетская типография, 1899. – Вып. 1. – 258 с.
- АрхЮЗР** – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. – Киев: Въ университетской типографии, 1859–1914. – Т. 1–8.
- ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови / [за ред. О. С. Мельничука] : у 7 т. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
- ЕІУ** – Енциклопедія історії України: В 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій та ін.] НАН України. Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2003–2013.
- Ізб 1076** – Изборник 1076 года / Под т. С. И. Коткова. – М., 1965. – 1091 с.
- МатТимч** – Тимченко С. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Євген Тимченко / підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса : у 2-х книгах. – Київ-Нью-Йорк : Преса України. – Кн. 1–2.
- П** – Грамоти XIV ст. / упор., вст. стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пещак. – К. : Наук. думка, 1974. – 255 с.
- ПВЛ** – Повість временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. 1 : Лаврентьевская и Суздальская летописи по академическому списку. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962.
- Пов** – Перетц В. Н. Повесть о трех королях-волхвах в западно-русском списке XV в. – Спб., 1903. – С. 1–106.
- Розов** – Розов В. Українські грамоти. Т. 1 : XIV в. і перша половина XV в. – К. : Українська Академія Наук, 1928. – 267 с.
- СГЧА** – Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года), изданное Виленской Археологической комиссией. Часть первая. – Вильно: В Типографии Осипа Завадского, 1858. – 163 с.
- СДЯ** – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988–2008. – Т. 1–7.
- СлРЯ** – Словарь русского языка XI – XVII вв. – М. : Наука, 1975–2008. – Вып. 1–28.
- Ср** – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского т. а. – СПб, 1843 – 1912. – Т. 1–3.
- ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : у 2-х т. – К. : Наук. думка, 1977–1978.
- СУМ** – Словник української мови : в 11-ти тт. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- Тимч** – Історичний словник українського языка / за ред. Є. Тимченка. – Харків – Київ : ДВУ, 1930–1932. – Т. 1. – XXIV. – 937 с.
- Ф** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. : [пер. с нем. =Russisches etymologisches Wörterbuch / перевод и дополнения О. Н. Трубачёва]. – М. : Прогресс, 1986–1987.
- УГ** – Українські грамоти XV ст. / підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1965. – 164 с.
- ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. – М. : Наука, 1974–2014. – Вып. 1–39.
- AS** – Archiwum ksiąg Lubartowiczów w Sławucie, t. I, 1366–1506, Lwów, 1887 t. III, 1432–1534, Lwów, 1890.
- Cost.** – Documentele moldovenești Înainte de Ștefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu, vol. I, Iași, 1931; vol. II, Iași, 1932.